

Starzenie się ludności Rosji po rozpadzie Związku Radzieckiego

Słowa kluczowe: starzenie się, procesy depopulacyjne, Rosja

1. Wprowadzenie

Starzenie się ludności Rosji przebiega w różnym tempie i wyróżnia się wyraźną specyfiką regionalną. Proces ten zachodzi w warunkach intensywnie postępującego wyludniania. Pierwszym celem opracowania jest dokonanie charakterystyki starzenia się społeczeństwa rosyjskiego na tle innych państw świata, w tym współtworzących do 1991 roku Związek Radziecki. Drugim celem jest przedstawienie specyfiki procesu starzenia się ludności Rosji w ujęciu regionalnym. Większa uwaga zostanie skierowana w odniesieniu do azjatyckiej części kraju, gdzie postępujące procesy depopulacyjne są szczególnie wyraźne. Zgromadzone dane statystyczne pochodzą z Rosyjskiego Komitetu Statystycznego (*Goskomstatu*) oraz raportów agendy Organizacji Narodów Zjednoczonych ds. rozwoju (UNDP). Wykorzystane w pracy źródła opisowe to w zdecydowanej większości rosyjskojęzyczne opracowania naukowe. Warstwa wyjaśniająca została wzbogacona o obserwacje poczynione podczas badań terenowych na Syberii i rosyjskim Dalekim Wschodzie w 2004 roku.

2. Proces starzenia się społeczeństwa w Rosji na tle innych państw świata

W rosyjskich publikacjach statystycznych informacje dotyczące poszczególnych grup wieku przedstawiane są zgodnie z podziałem populacji w odniesieniu do trzech przedziałów wieku: przed-, po- i produkcyjnego. W międzynarodowych opracowaniach statystycznych najczęściej podawanym okresem określającym wiek osób starych jest granica 65 lat. W pierwszej części opracowania zostanie przedstawiona charakterystyka procesu starzenia się społeczeństwa na podstawie danych pochodzą-

cych z międzynarodowych opracowań statystycznych. Pozwoli to na przedstawienie udziału osób w podeszłym wieku w Rosji na tle innych państw świata. W raporcie agendy Organizacji Narodów Zjednoczonych zajmującej się rozwojem (UNDP) wynika, iż 13,6% ludności Rosji w 2004 roku znajdowało się w przedziale wieku 65 lat i powyżej. Świadczy to o bardzo dużym zaawansowaniu procesu starzenia się ludności w tym największym powierzchniowo państwie świata.

Według danych z w/w raportu wynika, iż Rosja jest państwem, w którym odsetek osób starszych jest większy niż w Stanach Zjednoczonych (12,3% w 2004). Rosja tym samym zbliża się w zakresie wartości charakteryzujących proces starzenia się społeczeństwa do państw Europy Zachodniej (np. Wielka Brytania 15,9%). Symptomy wzrostu udziału najstarszych względem pozostałych grup wieku w dojrzałych demograficznie państwach starego kontynentu dostrzeżono już kilkadziesiąt lat temu, podczas gdy w Rosji na przełomie lat 1980. i 1990. [*Human Development Report*, 2006]. Obserwując, w jak krótkim czasie w Rosji odsetek osób mających 65 lat i więcej wzrósł, można domniemywać, iż w niezbyt odległej przyszłości kraj ten może osiągnąć poziom Francji (16,6% w 2004 r.), która odznaczała się największym tempem starzenia się populacji w okresie wcześniejszym.

Przesłanką, która jednak może zadecydować o tym, że Rosja w najbliższych latach nie będzie charakteryzowała się większym udziałem osób najstarszych niż państwa Europy Zachodniej, są odmienne uwarunkowania procesu starzenia się ludności na obu obszarach. W państwach dojrzałych demograficznie starzenie się populacji jest wynikiem wydłużania się ludzkiego życia i towarzyszącego mu spadku natężenia urodzeń. W Rosji obserwowany jest po 1991 r. spadek natężenia urodzeń, zachodzący jednak przy skracaniu się długości życia. Zwłaszcza dotyczy to mężczyzn, którzy żyją tak krótko, jak mieszkańcy wielu państw Czarnej Afryki. Jedną z najczęściej stosowanych w geografii ludności miar charakteryzujących poziom umieralności jest przeciętne dalsze trwanie życia. Jest to wskaźnik wyrażający średnią liczbę lat, jaką ma jeszcze do przeżycia człowiek zamieszkujący dany obszar. Rosja to przykład państwa odznaczającego się największą w skali globu dysproporcją trwania życia pomiędzy przedstawicielami obu płci – kobiety (73 lata), zaś mężczyźni zaledwie 59 lat.

W grupie państw powstałych z rozpadu Związku Radzieckiego udział osób najstarszych zwiększa się wraz z przemieszczaniem się z zachodu na wschód. Największym udziałem starszej części społeczeństwa w 2004 r. spośród 15 państw dawnego ZSRR odznaczały się republiki nadbałtyckie (np. Łotwa 16,6%, Estonia 16,3%). Proces starzenia się w europejskich państwach poradzieckich postępuje gwałtownie. Żyje tam porównywalny odsetek osób starszych w ogóle społeczeństwa, jak w państwach zaawansowanej starości w Europie Zachodniej. Taka sama część populacji Łotwy, jak i Francji (16,6% w 2004 r.), ma 65 lat i więcej. Natomiast najmniejszym odsetkiem najstarszych charakteryzowały się republiki środkowoazjatyckie, tj. Tadżykistan (3,8%), Kirgistan (4,7%), Uzbekistan (4,7%). W republikach tych,

współtworzących do 1991 r. Związek Radziecki, występują skrajnie odmienne charakterystyki w porównaniu z Rosją.

3. Proces starzenia się społeczeństwa w Rosji – ujęcie regionalne

Do analizy starzenia się społeczeństwa niezbędne jest ustalenie prognozy starości. Nie jest to sprawą oczywistą, gdyż poszczególne populacje mają różną dolną granicę określającą, od którego momentu rozpoczyna się wiek podeszły. W Rosji granica starości została zdefiniowana na podstawie grupowania ekonomicznego. Dzieli ono ludność według wieku na przedprodukcyjną, produkcyjną i poprodukcyjną. Według wielu specjalistów podział ten jest najbardziej przejrzysty i ułatwia wykrycie prawidłowości w kształtowaniu proporcji pomiędzy dziećmi i młodzieżą, ludnością dojrzalą i najstarszymi.

W Rosji kryterium wieku ustalono oddzielnie dla mężczyzn i kobiet. Uwzględniając kryteria ekonomiczne, za granicę wejścia w wiek starczy uznano przejście z wieku produkcyjnego do poprodukcyjnego, co nie zawsze wiąże się z odejściem na emeryturę. Należy również pamiętać, iż ustawowo określona granica wieku emerytalnego często nie pokrywa się z faktycznym wiekiem przechodzenia na emeryturę. W Rosji górna granica wieku produkcyjnego została ustalona na poziomie 54 lat u kobiet i 59 lat u mężczyzn. W ten sposób grupę ludności w wieku produkcyjnym współtworzą kobiety od 16. do 54. roku życia i mężczyźni od 16. do 59. roku życia. Za granicę będącą progiem starości w Rosji należy zatem traktować wiek 55 lat w przypadku kobiet i 60 lat w przypadku mężczyzn [Regiony Rosji 2005]. Jest to stosunkowo niski próg ustanowienia granicy wieku starczego, zwłaszcza w porównaniu z państwami Europy Zachodniej, gdzie obserwujemy duże zaawansowanie starości. Bardzo prawdopodobne jest, iż w przyszłości w Rosji dojdzie do podniesienia tego progu. Wraz bowiem ze wzrostem obciążenia demograficznego ludności w wieku produkcyjnym osobami w wieku poprodukcyjnym zmieniają się relacje pomiędzy sferą wydatków a dochodów państwa. Z drugiej jednak strony, uwzględniając krótką długość życia, zwłaszcza mężczyzn, pojawiają się w Rosji opinie o braku potrzeby podnoszenia progu wieku osób najstarszych. Potwierdzają to wyniki badań UNDP, z których wynika, iż prawdopodobieństwo dożycia 65. roku życia w Rosji wynosi 0,763 dla kobiet i zaledwie 0,447 dla mężczyzn. W Norwegii są to odpowiednio 0,90 i 0,847.

3.1. Regionalna charakterystyka procesu starzenia się społeczeństwa Rosji

W Rosji po rozpadzie Związku Radzieckiego mamy do czynienia z systematycznym wzrostem odsetka osób starych. Tendencja ta zachodzi w warunkach zmia-

ny charakterystyki reprodukcji ludności. W okresie transformacji ustrojowej współczynnik reprodukcji netto, będący popularną miarą zastępowalności pokoleń, przyjmuje w Rosji wartość poniżej 1. Oznacza to występowanie na tym obszarze reprodukcji zwężonej, uniemożliwiającej prostą zastępowalność pokoleń.

Według danych na 1 stycznia 2006 roku spośród 142 753,5 tys. osób żyjących w Rosji 20,4% społeczeństwa to ludność w wieku poprodukcyjnym. Wartości charakteryzujące osoby starsze zmieniają się wraz z przemieszczaniem się z zachodu na wschód. Spośród nadrzędnych jednostek administracyjnych – okręgów federalnych największy odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym dotyczył Okręgu Centralnego (23,4%). W miarę przesuwania się w kierunku wschodnim udział seniorów zmniejszał się. W Okręgu Nadwołżańskim 20,6% ludności znajdowało się w wieku poprodukcyjnym, w położonym bardziej na wschodzie Okręgu Uralskim 18,0%, zaś w najbardziej na wschodzie położonym Okręgu Dalekowschodnim zaledwie 16,1%.

W Rosji dwa największe miasta Sankt Petersburg i Moskwa traktowane są jako odrębne jednostki administracyjne, stąd możliwe jest sprawdzenie, jak kształtuje się udział osób starszych w porównaniu z pozostałymi podmiotami federacyjnymi. W Sankt Petersburgu w 2006 r. 24,1% ludności znajdowała się w wieku poprodukcyjnym, co stanowi większą wartość od średniej dla okręgu federalnego, w którym miasto znajduje się, a w Moskwie 22,1% mieszkańców również znalazło się też w tej grupie. Zastanawiające jest to, iż – choć na ogół duże miasta ze względu na potencjał edukacyjny i ekonomiczny odznaczają się mniejszym udziałem seniorów – w dwóch rosyjskich metropoliach charakterystyki są odmienne.

Procesom depopulacyjnymi zachodzącym w Rosji po rozpadzie ZSRR towarzyszy wzrost liczby seniorów. Pogłębianie tych tendencji jest zdecydowanie niekorzystne, gdyż ludność pozostająca na tym obszarze jest coraz starsza i w żaden sposób nie może przyczynić się do zmniejszenia zaawansowania wyludniania. Nawet w wielu jednostkach nie podlegających procesom depopulacyjnym doszło do zwiększenia udziału osób najstarszych, przy towarzyszącym mu zmniejszeniu liczby osób w wieku przedprodukcyjnym.

W ujęciu regionalnym najmniejszym udziałem ludności najstarszej odznaczają się regiony Dalekiego Wschodu oraz Kaukazu. W celu interpretacji udziału osób w różnych przedziałach wieku warto odnieść się do charakterystyki etnicznej poszczególnych obszarów. W większym stopniu procesowi starzenia podlegają przedstawiciele narodów słowiańskich, a zwłaszcza Rosjanie. W jednostkach odznaczających się największym udziałem ludności rosyjskiej największą część społeczeństwa znalazła się już w wieku poprodukcyjnym. Natomiast w obszarach koncentracji ludności niesłowiańskiej, na przykład w regionie Kaukazu udział ludności najstarszej jest dwukrotnie niższy od średniej dla Rosji, np. w republikach Czeczeńskiej i Ingušetii zaledwie po 8% ludności wkroczyło w wiek poprodukcyjny.

3.2. Starzenie się społeczeństwa Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu

Okres funkcjonowania Związku Radzieckiego przyniósł poważne zakłócenia w rozwoju demograficznym Syberii i Dalekiego Wschodu, przejawiające się nienaturalnym procesem zwiększania zaludnienia. Ciężka praca w niekorzystnych warunkach klimatycznych wymagała dużych kontyngentów siły roboczej. Zaludnienie Syberii i Dalekiego Wschodu ukształtowane w czasach ZSRR osiągnęło bardzo duże rozmiary. W 1989 roku w azjatyckiej części Rosji żyło 32 101 000 osób, podczas gdy w 1939 roku mieszkało tam 16 674 000 osób. Prowadzona w czasach Związku Radzieckiego polityka demograficzna doprowadziła w przekonaniu wielu naukowców do zaburzenia proporcji w udziale osób w różnym wieku, żyjących na Syberii i Dalekim Wschodzie. Ekstremalnie niekorzystne warunki bytowe były w czasach ZSRR i pozostają współcześnie ważnym elementem korygującym udział osób w poszczególnych grupach wieku. Obszar ten zawsze odznaczał się niewielkim odsetkiem osób w wieku poprodukcyjnym i taka charakterystyka dotyczy również czasów współczesnych.

Najmniejszy odsetek osób w wieku poprodukcyjnym w Dalekowschodnim Okręgu Federalnym w porównaniu z innymi regionami Rosji wiąże się również z tym, iż osobom w wieku najstarszym szczególnie ciężko funkcjonować w tak trudnych warunkach. Według Agranata [1992] w azjatyckiej części Rosji po rozpadzie Związku Radzieckiego pojawiła się nowa kategoria osób, określanych jako „zbędni ludzie” (ros. *izbytočnoe naselenie*). W przekonaniu autora na początku lat 1990. grupa zbędnej ludności stanowiła 20-40% zaludnienia poszczególnych jednostek na rozpatrywanym obszarze. W celu zmniejszenia nadmiernego zaludnienia na Syberii i Dalekim Wschodzie opracowano programy przesiedleńcze realizowane z różną skutecznością.

Informacje statystyczne obrazujące zmiany udziału osób w poszczególnych grupach wieku na badanym obszarze dotyczą lat 1991-2001. Jest to okres międzypisowy, z którego pochodzą dane z rejestracji bieżącej. Pierwszy i jedyny spis w Rosji po rozpadzie Związku Radzieckiego przeprowadzono w 2002 r.

W niniejszym opracowaniu zmiany w grupach wieku na Syberii i rosyjskim Dalekim Wschodzie przedstawiono na ryc. 1 za pomocą kartodiagramu. Natomiast dane statystyczne dotyczące zmian liczby ludności w wieku poprodukcyjnym zamieszczono w tab. 1. W rozpatrywanym okresie w 28 jednostkach doszło do wzrostu liczby ludzi najstarszych mieszkających na Syberii i Dalekim Wschodzie. Jedynym podmiotem administracyjnym na badanym obszarze, gdzie w latach 1991-2001 doszło do zmniejszenia udziału ludności w wieku poprodukcyjnym, była Republika Ałtaju (spadek o 1,47%).

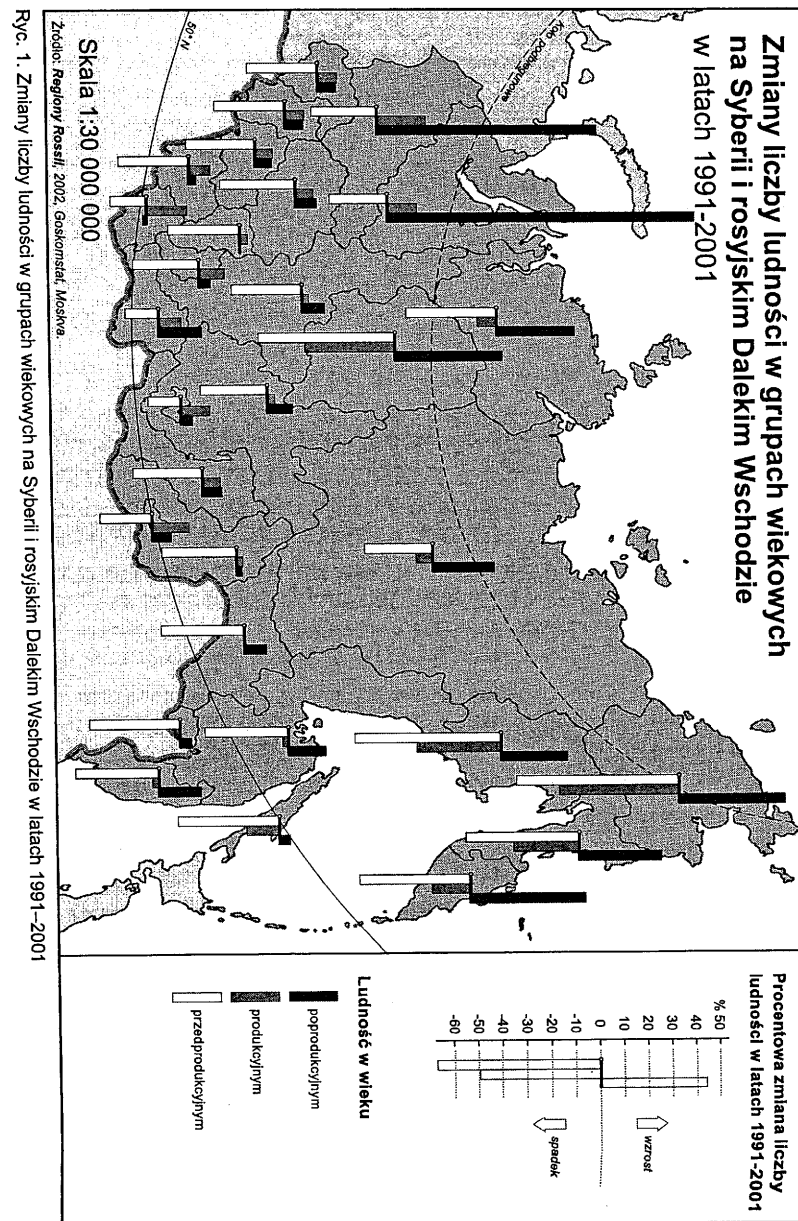

Tabela 1. Zmiana liczby ludności w wieku poprodukcyjnym w latach 1991-2001

Jednostka administracyjna	Liczba ludności w wieku poprodukcyjnym		Zmiana liczby ludności w wieku poprodukcyjnym w latach 1991-2001	
	1991	2001	w tys.	w %
	Kraj Altajski	512 006	526 821	+14 815
Kraj Chabarowski	211 003	243 671	+32 668	+15,48
Kraj Krasnojarski ¹	470 334	513 787	+43 454	+9,24
Ewenkijski Okręg Autonomiczny	1 606	2 111	+505	+31,42
Tajmyrski Okręg Autonomiczny	3 198	4 209	+1 011	+31,60
Kraj Nadmorski	313 738	367 573	+53 835	+17,16
Obwód amurski	138 788	151 259	+12 471	+8,99
Obwód czytyjski ²	172 141	175 955	+3 814	+2,22
Agińsko-Buriacki Okręg Autonomiczny	9 017	9 711	+694	+7,69
Obwód irkucki ³	390 784	431 827	+41 044	+10,50
Ust-Ordyńsko-Buriacki Okręg Autonomiczny	21 359	22 373	+1 014	+4,75
Obwód kamczacki ⁴	28 444	41 852	+13 408	+47,14
Koriacki Okręg Autonomiczny	2 640	3 534	+894	+33,86
Obwód kemerowski	583 101	585 160	+2 059	+0,35
Obwód magadański	21 090	26 816	+5 726	+27,15
Obwód nowosybirski	520 695	557 067	+36 372	+6,99
Obwód omski	373 446	402 003	+28 557	+7,65
Obwód sachaliński	80 618	84 197	+3 579	+4,44
Obwód tiumeński ⁵	219 691	230 394	+10 703	+4,87
Chanty-Mansyjski Okręg Autonomiczny	59 351	112 480	+53 130	+89,52
Jamalsko-Nieniecki Okręg Autonomiczny	14 631	33 079	+18 448	+126,09
Obwód tomski	165 133	179 275	+14 142	+8,56
Żydowski Obwód Autonomiczny	30 305	31 720	+1 415	+4,67

Jednostka administracyjna	Liczba ludności w wieku poprodukcyjnym		Zmiana liczby ludności w wieku poprodukcyjnym w latach 1991-2001	
	1991	2001	w tys.	w %
Czukocki Okręg Autonomiczny	5 171	7 454	+2 282	+44,14
Republika Altaju	30 779	30 325	-454	-1,47
Republika Buriacji	141 571	152 910	+11 339	+8,01
Republika Chakasji	94 426	98 969	+4 543	+4,81
Republika Sacha	83 995	105 170	+21 175	+25,21
Republika Tuwy	27 216	31 961	+4 745	+17,43
RAZEM	4 726 278	5 163 663	+437 385	+9,25

¹ Bez Ewenkijskiego Okręgu Autonomicznego i Tajmyrskiego Okręgu Autonomicznego

² Bez Agińsko-Buriackiego Okręgu Autonomicznego

³ Bez Ust-Ordyńsko-Buriackiego Okręgu Autonomicznego

⁴ Bez Koriackiego Okręgu Autonomicznego

⁵ Bez Chanty-Mansyjskiego Okręgu Autonomicznego i Jamalsko-Nienieckiego Okręgu Autonomicznego

Źródło: *Čislennoŝt i migraciã naseleniã Rossijskoj Federacii*, 2002, Goskomstat Rossii, Moskwa; *Demografičeskij ežegodnik Rossii*, 2002, Goskomstat Rossii, Moskwa.

Natomiast rozmiary wzrostu są bardzo zróżnicowane. W niektórych podmiotach wzrost liczby osób najstarszych był wręcz symboliczny, jak np. w obwodzie kemerowskim (o 0,35%), natomiast w pozostałych osiągnął on znaczne rozmiary. W Czukockim Okręgu Autonomicznym, doszło do zwiększenia liczby osób w wieku poprodukcyjnym o 44,14%. Nieco dziwić może tak wysoki udział ludności najstarszej w ogóle zaludnienia na tym terenie, zwłaszcza w związku z realizowaną przez gubernatora okręgu Romana Abramowicza akcją przesiedlania emerytów i rencistów do europejskiej części Rosji [Thompson 2004]. Odływ ludności w wieku poprodukcyjnym z tego obszaru powinien wręcz ograniczać wzrost liczby osób najstarszych. Należy domniemywać, iż przy braku realizacji owego programu wzrost zaludnienia osób w wieku poprodukcyjnym byłby jeszcze większy.

Największe rozmiary postarzenia społeczeństwa dotyczyły dwóch jednostek zachodniej Syberii. W Chanty-Mansyjskim Okręgu Autonomicznym liczba osób w wieku poprodukcyjnym wzrosła w latach 1991-2001 o 89,52%, a w Jamalsko-Nienieckim Okręgu Autonomicznym o 126,09% (w 1991 roku żyło tam 14 631 osób w wieku poprodukcyjnym, w 2001 roku już 33 079).

Wyraźnemu wyludnianiu Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu towarzyszył wzrost liczby osób najstarszych. Pogłębianie tych tendencji było zdecydowanie niekorzystne, gdyż ludność pozostająca na tym obszarze była coraz starsza i w żaden sposób nie mogła przyczynić się do zmniejszenia zaawansowania procesów depopulacyjnych.

W 28 podmiotach administracyjnych na badanym terenie obserwowano systematyczne zwiększenie udziału osób w wieku poprodukcyjnym. W 2001 roku jedynie w 3 jednostkach udział osób w wieku poprodukcyjnym względem ogółu ludności był mniejszy od 10%, a największym udziałem najstarszych odznaczał się obwód nowosybirski – 20,5%.

Na rozpatrywanym obszarze w latach 1991-2001 doszło do wzrostu udziału ludności w wieku produkcyjnym względem ogółu zaludnienia. Tendencja ta pozostaje w ścisłym związku z procesem starzenia się ludności, gdyż zanim, nastąpi zwiększenie udziału osób starszych, wcześniej w grupie produkcyjnej dochodzi do wzrostu jej starszej części. Udział osób w wieku przedprodukcyjnym względem ogółu ludności ulegał zmniejszaniu w rozpatrywanym okresie. Spadek ten objął zwłaszcza uprzemysłowione okręgi autonomiczne oraz jednostki odznaczające się wyraźnym wyludnieniem.

4. Podsumowanie

W Rosji po rozpadzie Związku Radzieckiego mamy do czynienia z systematycznym wzrostem odsetka osób starych w ogóle populacji. Tendencja ta zachodzi w warunkach zwężonej reprodukcji ludności, jej wynikiem jest postępujące wyludnianie. Postępujący wzrost liczby osób najstarszych jest zdecydowanie niekorzystny, gdyż ludność pozostająca na tym obszarze jest coraz starsza i w żaden sposób nie może przyczynić się do zmniejszenia zaawansowania wyludniania. W 2006 r. w Rosji 20,4% społeczeństwa stanowiła ludność w wieku poprodukcyjnym. Największym odsetkiem osób najstarszych odznaczają się tereny położone w europejskiej części kraju. W miarę przesuwania się z zachodu w kierunku wschodnim udział osób w wieku poprodukcyjnym w ogóle społeczeństwa rosyjskiego ulega zwiększeniu.

W większym stopniu procesowi starzenia podlegają przedstawiciele narodów słowiańskich, a zwłaszcza Rosjanie. W jednostkach odznaczających się największym udziałem ludności rosyjskiej największa część społeczeństwa znalazła się już w wieku poprodukcyjnym. Natomiast w obszarach koncentracji ludności niesłowiańskiej, na przykład w regionie Kaukazu, udział ludności najstarszej już dwukrotnie niższy od średniej dla Rosji.

Literatura:

- Agranat G. A., 1992, *Vozmožnosti i real'nosti osvoeniâ Severa: global'nye uroki*, Moskwa, 232 s.
Čislennost' i migraciâ naseleniâ Rossijskoj Federacii, 2002, wyd. Goskomstat Rossii, Moskwa, 112 s.
Demografičeskij ežegodnik Rossii, 2002, Goskomstat Rossii, Moskwa, 445 s.
Human Development Report, 2006, United Nations Development Programme, New York, 424 s.
Regiony Rossii, 2005, wyd. Goskomstat Rossii, Moskwa, 845 s.
Thompson N., 2004, *Migration and Resettlement in Chukotka: A Research Note*, „Eurasian Geography and Economics”, t. 45, nr 1, 73-81.

The Ageing of the Population of Russia after the Collapse of the Soviet Union

The depopulation processes occurring in Russia after the collapse of the Soviet Union are accompanied by the increase in the number of the oldest persons. Further deepening of these tendencies is strongly unfavourable, because the population remaining in this area is getting older and it cannot in any way contribute to the reduction of depopulation. In 2006 in Russia 20,4% of the population was in the postproduction age. The highest share of the oldest persons can be found in the European part of Russia. The highest percentage of the postproduction age population could be found in the Central District (23,4%) and the lowest – in the most eastern Far Eastern District (16,1%). The ageing process touches more the Slavic nations, especially the ethnic Russians. In the units with the highest share of Russians, the majority of the population reached postproduction age, while in the areas of concentration of the non-Slavic population.

Informacja o autorze:

Tomasz Wites – doktor nauk o Ziemi, adiunkt na Wydziale Geografii i Studiów Regionalnych UW. Specjalizuje się w geografii regionalnej, a szczególnie w badaniach zjawisk i procesów ludnościowych zachodzących na świecie, przede wszystkim w Azji. Stypendysta tygodnika POLITYKA (2004), Rektora Uniwersytetu Warszawskiego (2006), Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (2008). Najważniejsze publikacje: *Wyludnianie Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu* (autor, Wyd. UW, Warszawa 2007), *Rosja i inne kraje Wspólnoty Niepodległych Państw – region w trudnej transformacji*, [w:] *Geografia regionalna świata* (autor, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2006), *Frontier Delimitation of the North in Europe*, „Acta Geographica Universitatis Comenianae” (autor, Bratislava 2006).

e-mail: t.wites@uw.edu.pl